

Mintys skaitant istoriografiją apie 1914 m. liepos krizę

Česlovas Laurinavičius

Lietuvos istorijos institutas

Institute of Lithuanian History

laurinaviciusc@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje keliama mintis, kad istoriografijoje Pirmojo pasaulinio karo genezės tema įsigalėjęs kaltės dėl karo aiškinimosi motyvas turėjo tris negatyvias pasekmes. Pirma, tyrimo objektu faktiškai tapo didžiųjų imperinių valstybių kovos dėl galios arena; toks tyrimo rakursas savaime patrauklus, bet neteikiantis galimybių vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, kas gi yra tikrasis kaltininkas, ir „kaltininko“ įvardijimas tapo priklausomas nuo politinės konjunktūros. Antra, orientacija į prieškarinės sistemos pagrindinių veikėjų tarpusavio sąveiką objektyviai vedė į esamos europinės struktūros išsaugojimo paieškas; prieškarinis europinis koncertas faktiškai sutapatintas su europine civilizacija. Trečia, už tyrimo dėmesio ribų liko tautų apsisprendimo principo veiksnys, padaręs esminę įtaką transformuojant europinę sistemą demokratizacijos linkme.

Apžvelgus Pirmojo pasaulinio karo genezei skirtą istoriografiją daromos išvados, kad ji visų pirma savo apimtimi liudija apie to karo ypatingą svarbą Europos, ir ne tik, istorijai. Neginčytina, kad po to karo pasidėjo nauja epocha, kurią įvairiai galima ženklinoti, tačiau palyginus su ankstesnėmis epochomis nenuneigiamas jos šuolis demokratizacijos linkme. Bet aptartoje Pirmojo pasaulinio karo genezės istoriografijoje centrinę vietą užima kaltės dėl karo motyvas. Taip objektyviai – o kai kuriais atvejais ir subjektyviai – aptartos istoriografijos dėmesys telkiamas ne į minėto vertybinio šuolio genezę ir reikšmę, o į savotišką apologetiką iki karo egzistavusios sistemos, kurios pagrindiniai bruožai – europocentrizmas ir didžiųjų valstybių bei didžiųjų tautų viešpatavimas.

Kaltės dėl karo motyvas aptartoje istoriografijoje paprastai orientuotas į techninius-operatyvinius sprendimus, vedusius arba galėjusius vesti į karą; už dėmesio ribų lieka eksplikacija konkretaus santykio tarp karo kilmės motyvų ir tautų apsisprendimo principo. Be to, istoriografijos raida nuo XX a. trečiojo dešimtmečio iki XXI a. trečiojo dešimtmečio leidžia pastebėti pasireiškusių interpretacijų priklausomybę nuo tarptautinės politinės konjunktūros. Panašu, kad istoriografijos raidoje pasireiškęs interpretacinis vingis nėra vien akademinų diskusijų apraiška.

Apžvelgoje istoriografijoje dominuojanti tendencija ieškoti alternatyvos pasauliniam karui liudija apeliaciją į karo aukų beprasmiškumą. Bet kartu tai liudija nostalgiją ikikarinės sistemos atžvilgiu. O radikali tokios alternatyvos paieška reiškia nuostatą retrospektyviai konfliktą apriboti pangermanistinių ir panslavistinių galių kovos kontekstu.

Apžvelgta Pirmojo pasaulinio karo kilmės istoriografija patvirtina koncepciją, pagal kurią nuo Apšvietos laikų Vakariai traktuoja Rytus (šiuo atveju Rytų Europą) kaip savo vaizduotės ir interesų produktą.

Reikšminiai žodžiai: karo priežastis, nacionalinis klausimas, istoriografinis revizionizmas, „Fišerio kontroversija“, pangermanizmas, panslavizmas, lokalus karas prieš globalinį, eurocentrizmas.

Reading the historiography about the July 1914 crisis

Abstract. The article suggests that the motif of explaining the guilt of the war, which had prevailed in the historiography on the genesis of the First World War, had three negative consequences. First, the object of the

Received: 25/10/2024. **Accepted:** 07/11/2024.

Copyright © 2024 Česlovas Laurinavičius. Published by the Martynas Mažvydas National Library of Lithuania. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

study became the arena of the power struggle of great imperial powers. Although this angle of investigation is attractive in itself; it does not provide an opportunity to unambiguously answer the question – about the real culprit. Consequently, naming the “culprit” has become dependent on political conjuncture. Secondly, orientation towards the mutual interaction of the main actors of the pre-war system objectively led to the search of preservation of the existing European structure, with the pre-war European concert being identified with European civilization. Thirdly, the principle of self-determination of peoples, which had a fundamental impact on transforming the European system in the direction of democratization, had remained outside the scope of the research.

Keywords: the culprit of war, national question, historiographical revisionism, the Fischer controversy, Pan-Germanism, Pan-Slavism, local war vs. global war, Eurocentrism.

Pratarmė

Kaip yra žinoma, Pirmojo pasaulinio karo rezultatas – sukurta / atkurta Lietuvos valstybė. Ir ne tik ji – tautinių valstybių tapo nusėtas ištisas naujas regionas Europoje. Neretai sakoma, kad Pirmasis pasaulinis karas vyko su tautų vadavimo vėliava. Tad karui pasibaigus Lietuvos delegacijos Paryžiuje pirmininkas Augustinas Voldemaras, matyt, turėjo moralinę pagrindą savo notoje Taikos konferencijos pirmininkui Georges’ui Clemenceau apeliuoti į tai, kad „Sąjungininkų aukščiausias tikslas buvo išvaduoti pavergtą Lietuvą“¹. Nors Raimundo Lopatos monografija, kurioje unikalčiai atskleidžiamas vadinamojo vadavimo mechanizmas, nepalieka abejonių, kuo vadovavosi kariaujančiosios valstybės – ištikimybė tautų teisės principui ar savanaudiškais interesais².

Vis dėlto, negalima nepripažinti, kad karo metu tautų laisvinimosi procesas šiaip ar taip vyko. Kita vertus, būtų naivu tikėtis, kad toje neregėto masto mėsma, dabar vadinamoje Pirmuoju pasauliniu karu, valstybės būtų vadovavusios kuo nors kitu nei savo interesais. Tačiau jeigu tautų principas toms valstybėms šiaip ar taip buvo svarbus, atrodytų logiška tikėtis tos svarbos apraiškų valstybių politikoje aptikti ir iki karui kylant.

Toks klausimas aktualus ir lietuvių tautinio judėjimo istorijai. Žinia, kad pirmomis karo dienomis lietuvių tautininkai paskelbė vadinamąją Gintarinę deklaraciją, kuria demonstravo tikėjimą, jog po karo lietuvių siekiai – autonominė Lietuva sujungtoje lietuvių etnografinėje teritorijoje – gali tapti realybe. Toliau istorijos raida, galima sakyti, judėjo ta linkme. Tad kuo rėmėsi lietuvių tikėjimas karui prasidedant? Ką jie žinojo arba bent spėliojo apie didžiosios politikos tendencijas? Lituistikos rašytinis to palikimas menkas, be to, neišskleistas, atsargus. Atsakymo į minėtus klausimus tektų ieškoti tuo metu svarbiausią vaidmenį tarptautinėje arenoje atlikusių valstybių politiką atspindinčiuose dokumentuose, juo labiau tų valstybių archyvuose, tikėtina, ypač slapčiuose, nors vargiai prieinamuose. Šiaip ar taip, lituanistikai tai būtų tradicinis istorinio tyrimo kelias. Bet yra paliatyvinis, lengviau (santykinai) prieinamas būdas – pasigilinti į didžiąją istoriografiją Pirmojo pasaulinio karo tema: joje turėtų atsispindėti didžiųjų valstybių (kartu ir jų istoriografijų) nuostatos tautų klausimu – ne tik karui prasidėjus, bet ir iki tol, prieškarinei krizei bręstant.

Taip prieiname prie pagrindinio šio straipsnio objekto – Pirmojo pasaulinio karo kilmės istoriografijos. Pradėjus ją skaityti, kuo toliau, tuo labiau kyla klausimas – o kur tautų, siekiančių išsivaduoti iš politinės priklausomybės, vaidmuo ir svarba? Argi ne tautų veiksnys daugiausia lėmė to karo pasekmes³?

¹ Augustino Voldemaro 1919 02 16 nota Georges’ui Clemenceau, siekiant pabrėžti Lietuvos atskirumą nuo Rusijos. *Lietuvos užsienio politikos dokumentai. 1 tomas, 1917–1920 metai*. Sudarė: Zenonas Butkus, Alfonsas Eidintas, Kęstutis Kilinskas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2022, p. 195–196.

² Lopata, R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 9. Vilnius: Mintis, 1996.

³ Iškalbingas sutapimas britų istoriko Edwardo Woodwardo ir vokiečių rašytojo Stefano Zweigo Sarajevo prisiminimų apie Sarajevo atentato dieną (1914 m. birželio 28 d.); jų pastebėjimu, tuometės Europos kosmopolitinė aplinka ėmė sparčiai skaidytis pagal tautinį principą.

Tiesa, aprėpti Didžiojo karo (pradžioje taip vadinto) istoriografiją vargiai įmanoma. Bet pastebėti tendencijų galima. Juk pavyko aptikti keletą specialių tos istoriografijos apžvalgų – anaipolt neišsamių, bet pakankamų pastebėti joje dominuojančią temą bei tos temos interpretacijų tendencijas⁴.

Nenuostabu, kad pagrindinė Pirmojo pasaulinio karo genezės tema – Europos tarptautinės sistemos krizė, kurios išraiška – vadinamoji Liepos krizė ir jos ištakos. Dominuojanti siužetinė linija – aiškinimasis, kas kaltas dėl to karo kilmės. Tokio aiškinimosi motyvas, visų pirma, moralinis, lemtas iki tol neregėto masto žmonių aukų (apie 20 mln.), iš kurių didelė dalis buvo pažangiausių tuo metu Vakarų Europos šalių jauni vyrai. Formali kaltės klausimo kilmė susijusi su 1919 m. Versalio taikos 231 paragrafu, kuriame neabejotinai konstatuota Vokietijos atsakomybė⁵. Kaip žinoma, debatai dėl tokios konstatacijos prasidėjo dar nenuodžiūvus šios taikos teksto rašalui. Interpretacijos laikui bėgant įvairavo, bet, šiaip ar taip, autorių dėmesys telkėsi į didžiųjų imperinių valstybių diplomatiją – į vieno ar kito konkretaus klausimo bemaž kriminalinę analizę, pvz., ar Sarajevo atentatas – tikroji karo priežastis; ar Vokietija paskatino Austriją–Vengriją karui, ar kancleris Theobaldas Bethmanas-Holweigas siekė karo, ar Prancūzijos prezidentas Raymond'as Poincaré kurstė Rusijos carą, ar Rusijos mobilizacija reiškė karą, ar Anglijos užsienio politikos sekretorius Edwardas Grey'us apgavo Vokietijos pasiuntinį Maxą Lichnowskį, kokį vaidmenį atliko kariniai aljansai, koks iš tikrųjų buvo Schliffeno planas ir t. t. Tokių klausimų aptarimas eina iš monografijos į monografiją, ir tokia siužetinė determinacija, kaip pastebėta Christoferio Clarko, primena Agathos Christie detektyvų serialą, kur tarp uždaro diduomenės atstovų rato vyksta aiškinimasis, kuris žudikas.

Žinoma, monografijose aptariamos ir platesnio pobūdžio temos: politinės sistemos poveikis užsienio politikai, ekonominė valstybių konkurencija, ginklavimosi varžybos, kova dėl kolonijų, viešosios erdvės spaudimas – nors visa tai su tautiniu klausimu neturi tiesioginio sąryšio. Pagaliau galima rasti konstatacijų apie nacionalizmo, rasizmo bei socialdarwinizmo paplitimą, bet be platesnės ir konkretesnės jų reiškinių eksplikacijos. Dažniausiai apsiribojama incidentine situacija: Austrijos siekiu eliminuoti iš Serbijos kylantį pavojų (suprask, iridentinį), Vokietijos parama Austrijai (suprask, dėl sąjunginių interesų), Rusijos pasiryžimu ginti Serbiją (suprask, motyvuotu ekspansinių siekių Balkanuose); Prancūzijos bei Anglijos pozicijų formalia interpretacija, be platesnių bei konkretesnių jų valstybių pozicijų vienu ar kitu tautinių problemų aspektu. Kitaip tariant, dėmesys telkiamas į valstybių diplomatinę praktiką, o ne į tos praktikos idėjinius pagrindus. Keista, bet garsioji Fritzo Fischerio iniciatyva – neapsiriboti tradicine valstybių užsienio politikos plotme ir plėsti tyrimų rakursą – tautų judėjimo veiksnio nepasiekė.

Svarbiausia, ko minimoje istoriografijoje galima pasigesti, tai analitinio požiūrio į krizės ištiktos europinės sistemos alternatyvų paieškas turint omenyje tautinių judėjimų aktualumą⁶. Tačiau dominuoja kita nuostata: į pagrindinį planą iškeliama prieškarinė Europa – aišku, turima galvoje Vakarų Europa – ir ji pateikiama bemaž kaip Eldoradas, o jos žlugimas – kaip tamsi nežinia⁷. Nors, regis, neginčijama, kad viena pagrindinių Pirmojo pasaulinio karo priežasčių – nacionalizmas. Bet monografijose neteko aptikti

⁴ Langdon, J. W. *July 1914: The Long Debate, 1918–1990*. BERG. St. Martin's Press, Oxford-New York, 1991; Williamson, S. R. Jr. and May, E. R. An Identity of Opinion: Historians and July 1914. *The Journal of Modern History*, Vol. 79, No. 2 (June 2007), pp. 335–387; Jones, H. As the Centenary Approaches: the Regeneration of First World War Historiography. *The Historical Journal*, Vol. 56, No. 3 (September 2013), pp. 857–878; Vasquez, J. Review: The First World War and International Relations Theory: A Review of Books on the 100th Anniversary. *International Studies Review*, Vol. 16, No. 4, December 2014, p. 623–644; Mombauer, A. Guilt or Responsibility? The Hundred-Year Debate on the Origins of World War I. *Central European History* 48 (2015), 541–564; Mombauer, A. The Fischer Controversy 50 Years. Special Issue of *Journal of Contemporary History* 2 (48) 2013; Mulligan, W. The Historiography of the Origins of the First World War. 1914–1918 *International Encyclopedia of the First World War*, last updated 30th November 2016; Joll, J.; Martel, G. *The Origins of the First World War*. (First published 1984). Fourth edition. Routledge, New York, 2023, p. 12–50.

⁵ Čia neliesime istoriografijos Austrijos–Vengrijos atsakomybės klausimu, nes po karo vietoje vieno atstovaujancio subjekto susikūrė keletas, kurių istoriografijos – skirtingos ir margos. Taip pat neliesime kitų Vokietijos sąjungininkių kaltės dėl karo problemų.

⁶ Iš bendro istoriografijos srauto išskirtume pozicijas, kur tautinio klausimo vaidmuo karo kilmėje neignoruojamas, nors plačiau neanalizuojamas: Joll, J.; Martel, G. *The Origins of the First World War*; Strachan, H. *The outbreak of the First World war*. Oxford, 2007; Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*. Macmillan Press LTD, London, 1997, p. 22, 31, 45, 51–; Lieven, D. *The End of Tsarist Russia. The March to World War I and Revolution*. Viking, New York, 2014.

⁷ Istorikų mėgstamas cituoti sekretoriaus Grey'aus pranašavimas Anglijai įstojus į karą: "The lamps are going out all over Europe, we shall not see them lit again in our life-time".

taip keliamo klausimo: kokio būta konkretaus santykio tarp didžiųjų valstybių politikos ir tikslų iš vienos pusės ir tautinių judėjimų veiksnio iš kitos. Dėl tokios istoriografinės anomalijos po Pirmojo pasaulinio karo susikūrusios tautinės valstybės atrodo tarsi „neplanuotas“ karo eigos produktas; kartu – jos atsideria vertybinėje „tamsoje“ – tampa tarsi kaltės dėl karo bendrininkėmis.

Taigi, pabandysime šį provokuojantį išpūdį verifikuoti. Pirmiausia apžvelgsime istoriografijoje vystytos kaltės dėl karo versijos raidą, tada pamėginsime pasiaiškinti pangermanizmo ir panslavizmo sąvokas, kurios istoriografijoje yra retos (ypač pirmoji), nors yra pakankamo pagrindo manyti, kad jos tiesiogiai susijusios su tautinių valstybių Rytų Europoje geneze; galiausiai, pasirėmę aptariamais istoriografijos apraiškomis, leisime sau pasofistikuoti dėl galimų Pirmojo pasaulinio karo kilmės alternatyvų⁸.

Metodologinis aspektas

Šioje istoriografinėje analizėje vadovausimės dviem metodologinio pobūdžio nuostatomis.

Pirmoji lemta tos aplinkybės, pastebėtos daugybės tyrinėtojų (Hughas Setonas-Watsonas, Paulas Kennedy, Hansas Kohnas, Erikas Habsbawnas, A. J. P. Tyloras), kad Vidurio Rytų Europos regiono tautiniai judėjimai, savo prigimtimi demokratiniai, nuo XIX a. antros pusės dėl bendros liberalizmo krizės ima gravituoti į konservatyvią dešinę ir tampa pastebimi tų judėjimų sąlyčiai – arba sandėriai – su imperijų valdžia. Konkreti tokio reiškimo apraška daugeliu atvejų sunkiai identifikuojama, nes, viena vertus, tokie sandėriai dažniausiai neturėjo aiškesnių materialių (eventualiai rašytinių) pėdsakų, be to, jie abiejų suinteresuotų pusių buvo slepiami ir maskuojami. Tačiau toji aplinkybė negali tarnauti pasiteisinimu tyrinėtojams, juolab kad yra ir į viešumą iškilusių atvejų – sandėrių, sudarytų Juzefo Pilsudskio su Habsburgais bei airių vadovybės su Anglijos valdžia; pažymėtina, kad pastarieji sandėriai, sudaryti pačiose karo išvakarėse, turėjo reikšmingos įtakos visai tolesnių įvykių eigai.

Antroji metodologinė nuostata, lemta tos aplinkybės, kad tautinių judėjimų veiksnys, nors ir sunkiai identifikuojamas Pirmojo pasaulinio karo pradiniam etape, tampa lemiamas to karo baigtįje. Pastarasis rezultatas, mūsų nuomone, retrospektyviai gali tarnauti kaip atskaitos kriterijus anksčiau vykusių procesų identifikacijai (jeigu ortodoksiškai nesivadovaujama principais „kaip buvo“ arba „čia ir dabar“).

Istoriografijos vektorius vingis

Šiuo atveju nesiplėsimė į temą, susijusią su dokumentų leidiniais, nušviečiančiais prieškario tarptautinės politikos eigą. Tik pastebėsime, kad kiekviena iš kariavusių šalių tokiais leidiniais siekė vienaip ar kitaip pateisinti savo veiksmus⁹. Pirmavo Vokietija, kuri iki trečiojo dešimtmečio vidurio spėjo išleisti vien „Grosse Politik“ serijos 30 tomų. Nors po kurio laiko paaiškėjo, kad leidinys tendencingas¹⁰, tarpukariu jis pasitarnavo Versalio taikos kaltinimų peržiūrėjimui.

Revizionizmas kaltės klausimu prasidėjo Vokietijoje, bet paskatinantį impulsą jam suteikė JAV istorikai, tarp kurių ypač pagarsėjo Harry Elmeris Barnesas¹¹. 1927 m. išleistoje monografijoje jis atsakomybę už karo kilmę suvertė Prancūzijai ir Rusijai, o Vokietiją pavaizdavo bemaž kaip agresijos auką. Už Sarajevo atentatą jis kaltino Serbijos vyriausybę, o mažų tautų išsivaduojamą judėjimą pateikė negatyvioje

⁸ Šiame straipsnyje dėmesys telktas ne į nacionalines istoriografijas, o į atitinkamas tendencijas, būdingas istoriografijai apskritai. Remiantis faktiškai prieinamu istorikų diskursu Pirmojo pasaulinio karo genezės tema objektyviai dėmesio centre atsidūrė anglakalbė istoriografija.

⁹ *Die grosse politik der europäischen kabinette, 1871–1914: Sammlung der diplomatischen akten des Auswärtigen amtes, im auftrage des Auswärtigen amtes*. Edited by J. Lepsius, A. M. Bartholdy and F. Thimme. Berlin, 1922; *Как возникла мировая война: по документам германского министерства иностранных дел*. Составитель Карл Каутский. Москва: Красная новь, 1924; *British Documents on the Origins of the War, 1894–1914*. Vol. I–XI. Ed. by G. P. Gooch and Harold Temperley. London, 1926 (H. Temperley prisipažinimu, „We cannot, of course, tell the whole truth“). Bolševikų leidinių, turėjusių specifinius tikslus, čia neliesime.

¹⁰ Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*, p. 39–40.

¹¹ Barnes, H. E. *The Genesis of the World War: An Introduction to the Problem of War Guilt*. New York, London: Alfred A. Knopf, 1927.

šviesoje¹². Nors kritiko įvardytas kaip „neturintis supratimo apie žmonijos istorijos raidą“¹³, Barnesas sulaukė pasekėjų¹⁴. Kitas JAV istorikas Sidney'us Bradshaw Fay'us perėmė Barneso liniją, tik vengė radikalumo¹⁵. Karo priežastimi jis pirmiausia įvardijo slaptų karinių blokų susidarymą, taip pat pabrėžė militarizmo bei nacionalizmo vaidmenį. Paminėdamas panslavizmą apsiribojo einamosios diplomatijos rėmais: Rusijos užsienio reikalų ministrą Sazonovą pavadino panslavistų įrankiu ir teigė, kad jis esą eskalavęs kilusias komplikacijas tikėdamasis laimėti Rusijai kanalus bei Konstantinopolį. Pangermanizmas nekomentuotas. Karo židiniu Fay'us įvardijo silpstančią Otomanų imperiją, dėl kurios palikimo varžėsi Austrija–Vengrija ir Rusija su savo sąjungininke Serbija, o pastangas išvengti pasaulinio karo priskyrė Vokietijai ir Anglijai. Fay'aus nuomone, karas tapęs neišvengiamu po Rusijos paskelbtos mobilizacijos. Vis dėlto, jo nuomone, nė viena iš valstybių nenorėjusi kontinentinio ar juo labiau pasaulinio karo, nors visos veikusios skatinamos savų interesų¹⁶.

Revizionistinei tendencijai bandė priešintis prancūzas Pierre'as Renouvinas¹⁷, amerikietis Bernadotte'as Schmittas¹⁸. Bet apskritai iki Antrojo pasaulinio karo anglų kalbos pasaulyje ir Vokietijoje dominavo revizionistinė versija¹⁹.

Reikšmingas vaidmuo priskirtinas italui Luigiui Albertiniui, trijų tomų veikalą rašiusiam jau vykstant Antrajam pasauliniam karui fašistinio režimo sąlygomis (veikalas išleistas po autoriaus mirties)²⁰. Viena iš Albertinio studijos plaukianti išvada: kaltę už karo kilmę visų pirma turinčios prisiimti Vokietija ir Austrija; kita – konstatacija: konfliktas tarp slavų, atstovaujamų Rusijos, ir vokiečių, atstovaujamų Hohencolernų bei Habsburgų imperijų, buvo ne beprasmiškas²¹.

Po Antrojo pasaulinio karo Vakarų Vokietijoje palyginti ilgai išsilaikė revizionistinės Pirmojo pasaulinio karo kilmės interpretacijos²². Nepaisant to, kad tuo pat metu Didžiojoje Britanijoje A. J. P. Tayloras savo studijomis, galima sakyti, padėjo pamatą fundamentaliai tezei: Pirmasis pasaulinis karas kilo dėl to, kad Vokietija bei Austrija–Vengrija pasikėsino į jėgų balansą²³. Beje, Tayloras taip pat atmetė nuogastavimus dėl Rusijos pretenzijos ginti slavus, tą pretenziją prilygindamas Anglijos rūpinimuisi savo dominijomis²⁴. Nors liko nepaaiškinta, kaip reikėtų traktuoti santykį tarp minimos Rusijos pretenzijos ir jėgų balanso²⁵.

Šeštajame ir septintajame dešimtmečiuose Hamburgo profesorius Fritz Fischeris sukėlė sąmyšį vokiečių istorikų bendruomenėje²⁶. Rėmėsis šaltinių analize, jis ėmė teigti, kad Antrojo reicho vadovybė

¹² Barnes, H. E. *The Genesis of the World War*, p. 24–34, 51–54, 142–152, 217–228, 435–436, 656–658, 680–681.

¹³ Slosson, P. Review: *The Genesis of the World War, an Introduction to the Problem of War Guilt by Harry Elmer Barnes*. *The American Historical Review*, Jan., 1927, Vol. 32, No. 2 (Jan., 1927), pp. 319–321.

¹⁴ Barnesas bendradarbiavo su Vokietijos valdžios struktūromis, pasižymėjo antisemitizmu, po Antrojo pasaulinio karo neigė holokaustą.

¹⁵ Fay, S. B. *The Origins of the World War*. T. I–II. The Macmillan Company, 1930.

¹⁶ Fay, S. B. *The Origins of the World War*. T. I. *Before Sarajevo: Underlying Causes of the War* (perleista Ishi Press in New York and Tokyo, 2010), p. 44, 545.

¹⁷ Renouvin, P. *Les origines immediates de la guerre mondiale*. Paris, 1925.

¹⁸ Schmitt, B. E. *The coming of the war 1914*. Volume II, New York, 1930.

¹⁹ Strachan, H. *The Outbreak of the First World War*. Oxford University Press, 2004, p. 5.

²⁰ Albertini, L. *Le origini della guerra del 1914* (3 volumes). Fratelli Bocca, Milano, 1942–1943 (*The Origins of the War of 1914*, 3 Volume. Enigma book, London, 1952–1957; Reprint: Greenwood press Publishers, Westport Connecticut, 1980).

²¹ Albertini, L. *The Origins of the War of 1914*. Vol. 2, p. 86–88, 652–686.

²² Mulligan, W. *The Historiography of the Origins of the First World War, 1914–1918*, p. 7–8.

²³ Taylor, A. J. P. *The struggle for mastery in Europe, 1848–1918*. Oxford, At the Clarendon Press, 1954. (Тэйлор, А. Дж. П. *Борьба за господство в Европе 1848–1918*. Москва, 1958); jo paties *The Course of German History; A Survey of the Development of Germany Since 1815*. (First published 1945 by Hamish Hamilton Ltd). University Paperbacks, Methuen-London, 1961.

²⁴ Taylor, A. J. P. . *The struggle for mastery in Europe*, p. 545.

²⁵ A. J. P. Tayloro jėgų balanso paveikslą nušvietė, galima sakyti, „impresionistiškai“ su tokiais teiginiais: 1934–1941 m. Vokietija sugėbėjo atskirti Rusiją nuo Vakarų valstybių; Rygos taika 1921 m., o ne Versalio, lėmė antrąjį Vokietijos karą; Lenkija ir Čekoslovakija egzistavo „tarp Rytų ir Vakarų“; 1945 m. gegužę Vakarų civilizacija ir slavų pasaulis susitiko ties Elbe, žr.: Taylor, A. J. P. *The Course of German History*, p. 255–263.

²⁶ Pirmas Fischerio straipsnis, kuriameestas iššūkis revizionistinėms Vokietijos vaidmens interpretacijoms, pasirodė 1959 m. žurnale *Historische Zeitschrift*. D. Stevensonso teigimu, F. Fischerio novacijos pasitarnavo Vakarų ir Rytų nerašytam susitarimui, kad tikslinga Vokietiją palikti padalytą (Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*, p. 9).

buvo subrandinusi tikslą tapti Europos šeimininke ir išstumti arba palenkti pagrindines varžoves – Angliją ir Rusiją. To tikslo siekta visomis priemonėmis, taip pat ir jėga. Fischerio pateikta Vokietijos vadovų leksika liudija, kad būsimas karas suvoktas kaip rasinis – tarp teutonų ir slavų bei galų²⁷. Kadangi susikūrus Antantei Vokietijai priešišku valstybių karo galia sparčiai augo, ir laikas dirbo ne Vokietijos naudai, tad kaizerio Vilhelmo vadovybėje išeitis matyta prevenciniame kare. Bet diplomatiniuose debatuose siekiant išvengti atsakomybės už karo kilmę pasistengta, kad kaltė kristų Rusijai. Esminis tyrimo rezultatas – nutiestas kontinuumas tarp Reichų – Antrojo ir Trečiojo²⁸.

Nenuostabu, kad Vokietijos istorikų ceche įsiplieskusioje diskusijoje Fischeris buvo kaltinamas vienpusiškumu, tendencingumu ir, suprantama, nepatriotiškumu²⁹. Tačiau Fischerio autoritetas (nepaisant 7-ajame dešimtmetyje prasidėjusio „postmodernistinio posūkio“) nesusvyravo iki devintojo dešimtmečio pabaigos³⁰.

1988 m. pasirodė Zaros Steiner ir Keitho Neilsono studija (perleista 2003 m.)³¹. Jos dėmesio centre Britanijos varžybos su Vokietija kaip pagrindinė sąlyga kilti pasauliniam karui. Rytų Europos tautų veiksnio klausimas paliktas paraštėse. Subtiliai aptariant kritinius Anglijos ir Vokietijos santykių epizodus (1911 m. dėl Maroko, 1912 m. dėl Bagdado geležinkelio, 1913 m. dėl Albanijos) bei agresyvius Rusijos veiksmus Anglijos pozicijų atžvilgiu (Indijoje, Afganistane, Persijoje) prieinama prie nuomonės, kad „Foreign Office“ perdėtai interpretuodavo Vokietijos keliamą grėsmę arba kad konkrečiai sekretorius Grey'us vedė „nelanksčią“, „atribotą nuo vertybių“ politiką. Visgi pabaigoje konstatuota, kad kaina leisti Vokietijai keisti *status quo* Britanijai buvusi per aukštą³². Apskritai, Steiner ir Neilsono studijoje pateiktas Vilhelmo II Vokietijos paveikslas, palyginus su Fischerio, žymiai sušvelnintas, kontinuumas su Trečiuoju reichu atmetas.

1998 m. Niallas Fergusonas su knyga, kurioje išreikštas „apgailėstavimas dėl karo“, revizionistinei tendencijai suteikė originalų impulsą³³. Knygos dėmesio centre – Anglijos vyriausybės kritika dėl sprendimo įstoti į karą, nes tokio sprendimo pasekmė – ribotas konfliktas, virtęs pasauliniu. Autoriaus samprotavimu, konfliktas galėjo likti tarp Vokietijos bei Austrijos–Vengrijos ir Rusijos, Serbijos (Prancūzijos?); tikėtina, karą būtų laimėjusi Vokietija, ir tokiu atveju istorijos ratas būtų pasisukęs nepalyginamai laimingesne kryptimi: nebūtų nei bolševizmo, nei nacizmo, ir Europos Sąjunga būtų susikūrusi kur kas anksčiau³⁴.

Jeigu tokią kontrafaktinę futurologiją paliktume už skliaustų, Fergusono koncepcijoje galima įžvelgti Barnesio logiką, pagal kurią karo neganda sietina su Rusijos ekspansionizmu ir Rytų Europos tautų judėjimais. Netrukus po minimos Fergusono knygos pasirodymo panašią koncepciją viešumai pateikė kiti du britų autoriai: Johnas Charmley'us³⁵ ir Seanas McMeekinas³⁶. Šiuos autorius vienija intencija remiantis kontrafaktiniu principu galimai „išvengti“ pasaulinio karo „apsiribojant“ lokalinio – tarp Austrijos ir Serbijos. Beje, būdinga nuomonė: esą buvusi gera proga tarptautinei mediacijai – pasinaudoti „Halt in Belgrad“ idėja³⁷,

²⁷ Fischer, F. *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914–18*. Düsseldorf, 1961; angliškias vertimas – *Germany's Aims In The First World War*. W. W. Norton and Company, New York, 1967, p. 32–36, 49, 53–59; F. Fischer. *War of illusions: German policies from 1911 to 1914*. W. W. Norton and Company. INC, New York, 1975, p. 17, 377–378, 529.

²⁸ Fischer, F. *Germany's Aims In The First World War*, p. 72–91; F. Fischer. *War of illusions: German policies from 1911 to 1914*. W. W. Norton and Company. INC, New York, 1975, p. 372.

²⁹ Fischer-Kontroverse, <https://de.wikipedia.org/wiki/Fischer-Kontroverse>.

³⁰ Paprastai Fischerio novacija siejama su užsienio politikos identifikacija remiantis vidaus politika; esą Vokietijos agresyvumą lėmusi jos autoritarinė sistema. Tokia metodologija suteikė Fischeriui plačią paramą JAV bei Didžiosios Britanijos akademiniuose sluoksniuose.

³¹ Steiner, Z. S.; Neilson, K. *Britain and the Origins of the First World War*. Palgrave Macmillan, New York, 2003.

³² Ibidem, p. 82, 133, 135, 140, 264, 274.

³³ Ferguson, N. *The Pity of War*. New York: Basic Books, 1998.

³⁴ Ferguson, N. *The Pity of War*, p. XXXII–XLII, 168–173; Panašią koncepciją žr.: *An improbable war? The outbreak of World War I and European political culture before 1914*, edited by Holger Afflerbach and David Stevenson. New York, NY, and Oxford, 2007.

³⁵ Charmley, J. *Splendid Isolation? Britain and the Balance of Power 1874–1914*. Hodder and Soughton, 1999.

³⁶ McMeekin, S. *July 1914: Countdown to War*. New York, 2013.

³⁷ Pagal Kaizerio pasiūlymą, Austrijai turėjo būti suteikta galimybė okupuoti Belgradą ir taip versti Serbiją paklusti didžiųjų valstybių verdiktui. Netektų daug abejoti, kad po Austrijos karo prieš Serbiją serbams – ir kitiems slavams – buvo galima tikėtis tik tautinių mažumų statuso germaniškose imperijose. Bet „Halt in Belgrad“ idėjos šalininkų toks rezultatas nedomina. Beje, pirštusi ironiška analogija ir iš Lietuvos istorijos, kai 1920 m. rudenį Vakarų valstybių leidimas Lenkijai okupuoti Vilnių motyvuotas siekiu išspręsti lietuvių ir lenkų konfliktą.

bet tam sutrukdžiusi Rusijos atlikta mobilizacija³⁸. Deja, už rimtesnio dėmesio ribų lieka ano meto Vienos ir Berlyno vadovų nuostatos – „We must finish with the Serbs, *quickly*. Now or never!“ ir „To solve the Slavic issue once and for all“³⁹. Pažymėtina, kad akademinės aplinkos atstovai (Margaret Macmillan, Maxas Hastingsas, Vernonas Bogdanoras, Gerhardas Weinbergas) revizionizmo reanimavimą bandė kritikuoti⁴⁰. O žiniasklaidoje istoriografinės novacijos plačiai reklamuotos.

Artėjant Pirmojo pasaulinio karo šimtmečiui istoriografija ryškiai pagyvėjo⁴¹. Naujų studijų dėmesio centre – tas pats kaltės dėl karo klausimas. Bet dominuojantis vektorius – kompromiso paieška: „kaltės“ verdiktas pakeistas į „atsakomybę“⁴². Dėmesys vėl ir vėl telktas į Liepos krizės dinamiką, konstatuota veiksmo ir atoveiksmio determinacija, kur visų veikėjų veiksmai esą buvę sukaustyti „baimės ir arogancijos“ (*Angst und Arroganz*)⁴³. Kartu linkstama prie nuomonės, kad nėra pasaulinio karo vertinimo kriterijų: „Probably no diplomacy, however skilful, could have devised a compromise between the firm resolution of Austria-Hungary to make war on Serbia and the determination of Russia not to permit the crushing of that small state.“⁴⁴ Arba: „Who is to judge objectively, and on the basis of which criteria, whether Austria-Hungary’s ambition to maintain an empire that provided a tolerable framework for the more or less peaceful coexistence of various nationalities had greater validity than Serbia’s pursuit of a „Yugoslav’ project?“⁴⁵

Vadinasi, spręsti A. J. P. Tayloro užmintą mįslę – kaip derinti jėgų balansą su perspektyva, kai germaniškas imperijas gali pakeisti nauji tautiniai politiniai junginiai, – beviltiška. Neoficialiai lyg ir nutarta su karo šimtmečiu susijusio istoriografinio sąjūdžio laurus priskirti Christoferiui Clarkui: viena vertus, už ypatingą gebėjimą absorbuoti istorinę medžiagą, o antra – už nuostatą atmesti kriminalinę kaltojo paiešką ir patį kilusį karą traktuoti kaip „lunatikų klejonių“ padarinį⁴⁶. Suprask, Pirmasis pasaulinis karas kilęs dėl liguisto nesusipratimo.

Verta atkreipti dėmesį ir į pastarųjų dešimtmečių politologines studijas, kuriose atsiribojant nuo „perteklinės“ istorinės faktologijos 1914 m. krizės veiksniai formalizuojami siekiant nustatyti, kurie iš jų

³⁸ McMeekin, S. *July 1914: Countdown to War*, p. 389–399.

³⁹ Albertini, L. *The Origins of the War of 1914*, vol. 2, p. 11–18, 133–134; Fischer, F. *Germany’s Aims In The First World War*, p. 52; Kennedy, P. *The Rise of the Anglo-German antagonism*, p. 457; Williamson, S. R. Jr. and May, E. R. *An Identity of Opinion: Historians and July 1914*, p. 361; Fromkin, D. *Europe’s last summer: who started the Great War in 1914?* Knopf, A. A. New York, 2004, p. 89–93, 156–160; *Как возникла мировая война: по документам германского министерства иностранных дел*, с. 79–82.

⁴⁰ Mulligan, W. *The Trial Continues: New Directions in the Study of the Origins of the First World War*. *English Historical Review* 129, no. 538 (June 2014); Keit Neilson. *The Russian Origins of the First World War*, written by Sean McMeekin, *Canadian-American Slavic Studies* 49, no. 2–3 (2015); Britain Should Not Have Fought in the First World War, <http://www.youtube.com/watch?v=BqO5CnnKLtA>. Beje, versija, kad Britanija turėjusi nestoti į karą, kritikuota tik dėl jėgų balanso veiksnio neįvertinimo.

⁴¹ Hewitson, M. *Germany and the Causes of the First World War*. Bloomsbury Academic, 2004; Strachan, H. *The outbreak of the First World war*. Oxford, 2007; Beatty, J. *The Lost History of 1914. How the Great War Was Not Inevitable*. Bloomsbury, London, 2012; Bogdanor, V. *Britain in the 20th Century: The Great War and its Consequences*, http://www.youtube.com/watch?v=E_Yo86Rlj_g; Bones, A. J. *British National Dailies and the Outbreak of War in 1914*, *The International History Review*, Volume 35, 2013, Issue 5; Joll, J.; Martel, G. *The Origins of the First World War*. (First published 1984). Third edition. Routledge, New York, 2013; Clark, Ch. *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. New York, 2012; Macmillan, M. *The Road to 1914. The War that Ended Peace*. Random House, New York, 2014; Otte, Th. *July Crisis: The World’s Descent into War, Summer 1914*. Cambridge UP, 2014.

⁴² Mombauer, A. *Guilt or Responsibility?*, p. 542.

⁴³ Mombauer, A. *The Fischer Controversy 50 Years*, p. 239; Liddell Hart, B. H. *History of the First World War*. London, 1972, p. 1–25.

⁴⁴ Williamson, S. R. Jr and May, E. R. *An Identity of Opinion: Historians and July 1914*, p. 353 (čia autorių cituotas B. Schmittas. *The Coming of the War*, T. II, p. 480)

⁴⁵ Otte, Th. *July Crisis: The World’s Descent into War, Summer 1914*, p. 515–516. Pažymėtina, kad nėra sutarimo ir dėl požiūrio į Sarajevą atentato auką erhercogą Pranciškų Ferdinandą: pagal vieną požiūrį, erhercogas buvęs „slavų draugas“ ir siekęs jų globos Habsburgų federacijoje, pagal kitą – erhercogas „vienas blogiausių Habsburgų dvaro produktų“, jo vizitas į Sarajevą 1914 m. birželio 28 d. reiškęs įžaidimą serbų tautai ir provokavęs karą (B. H. Liddell Hart. *History of the First World War*, p. 16; Taylor, A. J. P. *Habsburgų monarchija 1809–1918*, p. 292; Albertini, L. *The Origins of the War of 1914*, t. 2, p. 18).

⁴⁶ Ch. Clarkas kritikuotas už tendencingai palankų Vokietijos politikos interpretavimą (Jeffrey Roquen. *Review: The Sleepwalkers: How Europe Went To War In 1914*. By Christopher Clark (New York: Harpercollins, 2012. First US Edition, 2013). *The Annual Journal produced by the Corcoran Department of History at the University of Virginia*, 2012, <https://rgshistory.com/wp-content/uploads/2016/03/the-sleepwalkersef80a2-how-europe-went-to-war-in-1914-ef80a7-essays-in-history.pdf>.

vedė į pasaulinį karą⁴⁷. Tose studijose Vokietijos agresyvumo praktiškai nebematyti, į pirmą planą iškyla Rusijos „neracionalumas“ renkantis konfliktą vietoje „buying time“, o lemtingas „powder keg“ deglas priskirtas Pranciškaus Ferdinando nužudymui, kuris buvęs „the one person who might have pressed both Berchtold and Franz Joseph for more cautious policies“.

Pangermanizmas ir panslavizmas – kaip fantomai ar kaip istorinė realybė

Pirmojo pasaulinio karo genezės studijose neteko aptikti detalesnio pangermanizmo ir panslavizmo suponuotų problemų aptarimo. Nors tose studijose yra teiginių ar citatų iš dokumentų, kur figūruojančios pangermanizmo ir panslavizmo sąvokos arba jų sinonimai – „teutonų“ ir „slavų“ – dažnai įvardytos kaip rasinės, taip, regis, norint pabrėžti ypač aktualią reikšmę⁴⁸.

Sprendžiant iš XX a. pradžios visuomeninio politinio diskurso, pažymintys „rasinis“ vartotas platesnė prasme nei „etninis“ ir prilygo sampratai „civilizacinis“. Viena iš minimo diskurso ypatybių – siekis pabrėžti, kaip viena „civilizacija“ kelia grėsmę kitai „civilizacijai“ arba sudaro kliūtis kelyje į progresą⁴⁹. Svarbu ir tai, kad toje sąvokų ekvilibristikoje galima išvelgti Charleso Darwino, Henri Bergsono, Fridricho Nietzsche's bei Houstono Stewarto Chamberlaino teorijų įtaką⁵⁰.

Platesnės tematikos istorinės studijos perša nuomonę, kad po Pirmojo pasaulinio karo Rytų Europoje iš esmės pasikeitęs politinis žemėlapis – tai pangermanizmo ir panslavizmo sankirtos rezultatas⁵¹. Bet aptariamoje istoriografijoje tų sąvokų prasmė ir vaidmuo – be konkretaus aiškumo. Jeigu pangermanizmą bei panslavizmą suvoksime ne kaip nacionalistinius sambūrius ar organizacijas, o kaip ideologines doktrinas, objektyviai turėjusias įtakos milijonų sąmonei, tuomet galima įtarti, kad ir aptariamoji istoriografija tų doktrinų vienaip ar kitaip veikta.

Panslavizmo istoriografinėje analizėje dominuoja tendencija neigti slavų tautų susivienijimo galimybę, traktuojant ją kaip iliuziją⁵². Nors politiniame diskurse vartota sąvoka „slavai“ savaime liudytų apie

⁴⁷ Levy, J. S. Preferences, Constraints, and Choices in July 1914. *International Security* 15, no. 3 (Winter 1990/91): 151–86; Levy, J. S. Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis, *Security Studies*, 24, no. 3 (July–September 2015): 378–402; Levy, J. S.; Mulligan, W. Shifting Power, Preventive Logic, and the Response of the Target: Germany, Russia, and the First World War. *Journal of Strategic Studies* 40, no. 5 (2017): 731–769; Levy, J. S.; Mulligan, W. Why 1914 but Not Before? A Comparative Study of the July Crisis and Its Precursors. *Security Studies*, 2021, vol. 30 no. 2, p. 213–244.

⁴⁸ Vilhelmo II Rusijos ir Vokietijos santykių apibūdinimas: „In fact, between 1908 and 1914, there was no single topic which was so frequently a subject of complaint and discussion between representatives of Germany and Russia as the malign influence of the Pan-Slav and Pan-German Press in stirring up bad blood between the two countries“; 1914 VII. 29 Grey'aus reakcija į bręstantį karą: „...It would then be a question of the supremacy of Teuton or Slav – a struggle for supremacy in the Balkans; and our idea had always been to avoid being drawn into a war over a Balkan question“ (*British Documents on the Origins of the War, 1894–1914*). Ed. by G. P. Gooch and Harold Temperley. London, 1926, Vol XI. P. 180, doc. No 283; Fay, S. B. *The Origins of the World War. T. I. Before Sarajevo: Underlying Causes of the War*. New York–Tokio, 2010, p. 266; Fischer, F. *The Germany's Aims*, p. 8–9, 29.

⁴⁹ Charakteringą tokios nuostatos eksplikaciją galima matyti Th. Bethmanno Holwego atsiminimuose (Bethmann Hollweg, Th. *Reflections on the world war*. Thornton Butterworth, LTD. London, 1920).

⁵⁰ Hannaford, I. *Race. The History of an Idea in the West*. The Woodrow Wilson Center press, Washington, 1996, p. 325–369; Wilson, K. *Race, racism and development. Interrogating history, discourse and practice*. Zed Books, London. New York, 2012, p. 17–24; Gossett, Th. F. *Race: The History of an Idea in America (Race and American Culture)*. Oxford UP, 1997.

⁵¹ Levine, L. Pan-Slavism and European Politics. *Political Science Quarterly*, Vol. 29, No. 4 (Dec., 1914), pp. 664–686; Masaryk, Th. Pangermanism and the Eastern Question. *The New Europa*, Vol. 1. London, 1915; Thomson, S. H. A century of a Phantom: Panslavism and the Western Slavs *Journal of Central European Affairs*, XI (1951), p. 57–77; Kohn, H. The Impact of Pan-Slavism on Central Europe. *The Review of Politics*, Vol. 23, No. 3 (Jul., 1961), pp. 323–333; Geoff, E. *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. New Haven, CT: Yale University Press, 1980; Jelavich, B. *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*. Cambridge University Press, 1991; Прокудин, Б. А. Панславизм в истории политики и мысли России XIX века. Москва, 2018; Тесля, А. А. Русский панславизм: от культурного к политическому и обратно: рецензия на книгу Бориса Прокудина. *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, т. II, 2018, № 2, с. 177–185; Курылев, К. П.; Пархитко, Н. П.; Станис, Д. В. Историческая преемственность внешней и внутренней политики России в философском течении славифилов. *Dialog so Vremenem. Aquilo*, 2020, с. 64–78.

⁵² Thomson, S. H. A century of a Phantom: Panslavism and the Western Slavs. *Journal of Central European Affairs*, XI (1951), p. 57–77; Kohn, H. *Panslavism*. Indiana, 1953; Jelavich, Ch. *South Slav Nationalisms-Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Ohio State University Press, Columbus, 1990.

tam tikrą to vieningumo koeficientą. O pangermanizmo atžvilgiu linkstama apsiriboti atitinkamų organizacijų (*Pan-German League, Navy League, Colonial Society*) pristatymu⁵³, nesiplečiant į atitinkamos ideologijos tarptautines, ypač geopolitines, aplikacijas. Tam tikra išimtis būtų Stevensonso studija su teiginiais: „the failure of political boundaries to coincide with ethnic ones was the fundamental cause of war“ (cituotas B. Schmittas); „the crucial question is not whether extreme nationalists pushed governments into war – they did not – but how far governments chose to act on nationalist agendas“ ir pan.⁵⁴ Tačiau tie teiginiai neišskleisti; toks išpūdis, kad pateikiant panašius teiginius autorių eita tarsi per minų lauką⁵⁵.

Mūsų požiūriu, aptariama istoriografija palieka atvirus du esminius klausimus: pirma, koks pangermanizmo ir panslavizmo ideologijų turinio santykis; antra, kaip tas santykis siejosi su Pirmojo pasaulinio karo kilme ir su galimais Europos politinio žemėlapiu pertvarkymais.

Iš turimos literatūros akivaizdu, kad abi ideologijos siejasi su nacionalizmu, aktualiu Centrinės ir Rytų Europos tautoms. Bet tuo bendrumas ir baigtųsi. Pangermanistinis judėjimas kėlė idėją visus politinius junginius, kuriuose dominavo vokiečių kalba arba reiškėsi vokiškas etninis-kultūrinis identitetas, sujungti į bendrą valstybinį junginį. Beje, judėjimo ištakose XIX a. pradžioje projektuota junginio liberali federacija, bet nuo amžiaus antros pusės faktinis junginys tampa dominuojamas prūsiškos autokratinės Reicho sistemos⁵⁶.

Panslavizmas nuo XIX a. pradžios reiškėsi kaip Vidurio Rytų Europos ir Balkanų regiono tautų – daugiausia slaviškos kilmės – orientacija į vienokį ar kitokį vienijimąsi siekiant išsivaduoti nuo priklausomybės turkų (Otomanų) bei germanų (Habsburgų ir Hohencolernų) imperijoms⁵⁷. Tas tautų, ypač slaviškų, siekis siejosi su Rusijos imperijos tradicine ekspansine plėtra Viduržemio jūros link, tačiau ta sąsaja patyrė evoliuciją. XIX a. pirmoje pusėje (iki Krymo karo) Rusijos ekspansija rėmėsi legitimistine teise į bizantišką paveldą, o regiono tautos Rusijoje buvo suvokiamos daugiausia kaip bendros su Rusija ortodoksų religijos atstovai, o nuo antros XIX a. pusės išgali atskirų etninių slavų tautų vadavimosi su Rusijos pagalba versija (kartais panslavizmas nuo XIX a. pabaigos keičiamas neoslavizmo sąvoka)⁵⁸. Vadinasi, pangermanizmo atveju vyko atskirų vokiškų politinių vienetų vienijimasis į vieną galingą vokišką junginį, remiantis iš esmės sava vokiška galia, o panslavizmo atveju slavų tautos, išsivaduodamos iš turkiško bei vokiško (eventualiai – ir iš rusiško) pavaldumo, tik siekė iš esmės autentiško politinio gyvenimo. Bet negalėdamos to siekio pačios realizuoti ir nesulaukdamos aiškesnės paramos iš Anglijos bei Prancūzijos buvo priverstos vienaip ar kitaip angažotis su Rusija, taip rizikuodamos patekti į pastarosios priklausomybę.

Šiaip ar taip, panslavistinis slavų tautų vienijimosi modelis veikė, galima manyti, dėl dviejų pagrindinių priežasčių. Pirmoji priežastis sietųsi su pangermanizmo ideologija. Joje šalia tipingo nacionalistinėms doktrinoms vokiškos tautos aukštinimo bei puoselėjimo reiškėsi panieka kitų tautų atžvilgiu, visų pirma slavų tautų – kaip „neišsivysčiusių“ „necivilizuotų“ ar tiesiog neturinčių teisės bei galimybių savarankiškai politiškai egzistuoti. Pagal pangermanizmo idealą sukurtoje bendroje vokiškos galios erdvėje

⁵³ Strachan, H. *The Outbreak of the First World War*, p. 16, 185; Ferguson, N. *The Pity of War*, p. 17–19; Macmillan, M. *The Road to 1914*, p. 90, 107, 170, 450.

⁵⁴ Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*. Macmillan Press LTD, London, 1997, p. 51–52.

⁵⁵ Joneso pastebėta, kad rasės fenomeno vaidmens nušvietimo Pirmojo pasaulinio karo istoriografijoje stebėtina vengiama (Jones, H. *As the Centenary Approaches: the Regeneration of First World War Historiography*, p. 874).

⁵⁶ Harrison, A. *The pan-Germanic doctrine; being a study of German political aims and aspirations*. London, New York, Harper Brothers, 1904; Masaryk, Th. Pangermanism and the Eastern Question, *The New Europa*, Vol. 1. London, 1915; Wertheimer, M. S. *The Pan-German League 1890–1914*. New York: Columbia University. 1924; Arendt, H. *Totalitarizmo ištakos (The Origins of Totalitarianism)*. Harcourt Brace and Company, New York, 1979), iš anglų k. vertė A. Šliogeris. Tyto alba, Vilnius, 2022; Stern, F. *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. University of California Press, 1961.

⁵⁷ Slaviškų tautų judėjimai Rusijos imperijoje (lenkų ir ukrainiečių) turėjo specifiką, nors taip pat buvo veikiami panslavizmo, kaip ir neslaviškų – rumunų bei Baltijos tautų – judėjimai.

⁵⁸ Tautinį principą panslavizmo doktrinoje metodologiškai pagrindė Nikolajus Danilevskis 1871 m. (Данилевский, Н. *Россия и Европа*, СПб, 1871).

slavams prognozuota „tarnų“ ar „tremtinių“ perspektyva⁵⁹. O panslavistinėse doktrinos tautų vertybinis gradavimas nebūdingas; priešingai – pabrėžtas emocinis ryšys, kultūrinio bei istorinio likimo bendrumas kaip vienybės pagrindas⁶⁰.

Beje, atskiras klausimas būtų Vokietijos bei Austrijos-Vengrijos įvaizdžiai Rusijoje: pastarosios viešojoje erdvėje daugeliu atvejų vartoti epitetai panašūs į oponentų⁶¹.

Šiaip ar taip, panslavizmo nevertėtų tapatinti su Rusijos politika⁶². Vidurio Rytų Europoje ir Balkanų slaviškose tautose su rezervu žiūrėta į Rusiją žinant jos imperialistines nuostatas bei autokratinės tradicijas. Tipinga slavų (tiksliau sakant, kalbamojo regiono) nelaisvų tautų lyderių pozicija buvo remiantis Rusijos atliekama „vadavimo“ misija kaupti politinį kapitalą ryšiams su Vakarų valstybėmis ir taip neleisti Rusijai išsivadavusiose tautose vienašališkai įsigalėti. Spekuliatyviai samprotaujant galima teigti, kad panslavizmas tautų išsivadavimo atžvilgiu iš principo galėjo atlikti progresyvų vaidmenį tuo atveju, jeigu tarp Vakarų valstybių ir Rusijos egzistuoję abipusiškai naudingas sutarimas – tramdyti pangermanizmą (ir remti tautų išsivadavimą iš Otomanų)⁶³ ir kartu besivaduojančioms tautoms išvengti įkaitų vaidmens didžiųjų valstybių varžybose. Susidarius vadinamajai Trijų antantei (tarp Prancūzijos, Anglijos ir Rusijos) galėjo atrodyti, kad geopolitinė konstrukcija turinti perspektyvą.

Taip samprotaudami grįžtume prie A. J. P. Tayloro neatsakyto klausimo: kaip reikėtų traktuoti jėgų balanso problemą Europos struktūroje su panslavistinės koncepcijos suponuotomis naujomis tautinėmis valstybėmis rytinėje kontinento dalyje? Prieš tris dešimtmečius išplėskus Rytų krizei (1876–1878) buvo atvirai diskutuota dėl iškilusios dilemos: vienų nuomone, tautų išsivadavimo judėjimas turėjo vesti į Rusijos galios išplitimą, o kiti manė, kad išsivadavusios tautos nebūtinai taps Rusijos palydovais⁶⁴. Neabejotina, kad toks klausimas turėjo kilti Vakarų valstybėms ir Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Tad kodėl aptariamoje istoriografijoje tos problemos lyg ir nėra⁶⁵? Dalinį atsakymą, regis, galime rasti sutelkdami dėmesį į tai, kaip Sarajevo atentato lemtas galimai lokalinis konfliktas virto globaliniu.

Dėl Anglijos įstojimo į karą problemos

Kaip minėta, diplomatiniai kontaktai liudija, kad 1914 m. karas nebūtinai turėjo tapti pasaulinis. Vokietijos vadovai iki rugpjūčio pabaigos manė, kad Anglija į karą nesikiš, kad šantažu pavyks sutramdyti

⁵⁹ Asquith, H. H. *The Genesis Of The War*. Cassell and Company, London, New York, Toronto, Melbourne, 1923, p. 31, 43–44, 47–52; Fischer, F. *The Germany's Aims in the First World War*, 32–34, 59; Fischer, F. *War of illusions: German policies from 1911 to 1914*. W. W. Norton and Company, INC, New York, 1975, p. 386, 529–532; Macmillan, M. *The Road to 1914*, kp. 265–268, 559, 604. Vokietijos vadovybėje rasistinis požiūris į slavus buvo būdingas ne tik kariškiams (Moltkei), bet ir politiniams lyderiams (Betmanui Holvegui ir pačiam Vilhelmui II).

⁶⁰ Jelavich, B. *Russia's Balkan Entanglements 1806–1914*. Cambridge UP, 1991, p. 210–267; Howard, M. *The First World War*, Oxford UP, 2007, p. 21. Pažymėtina, kad Betmanas Holweigas, jau po karo išleistuose atsiminimuose gana daug vietos skirdamas paslavizmui ir pangermanizmui, pirmąjį sutapatina su Rusijos ekspansiniais siekiais, o pangermanizmą traktuoja tik kaip pavienių organizacijų Vokietijoje manifestacijas, neturėjusias nieko bendra su vyriausybės politika (Th. Bethmann Hollweg. *Reflections on the world war*).

⁶¹ Котов, Б. С. *Образы Германии и Австро-Венгрии в Российской прессе накануне Первой мировой войны, 1912–1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Института всеобщей истории Российской академии наук. Москва, 2014.

⁶² Čia nesiplėtosime prie Rusijos užsienio politikos, kurią draskė prieštaravimai tarp paramos tautiniams judėjimams ir legitimistinių tradicijų, tarp ekspansijos siekių ir vidinio bei išorinio nesaugumo problemų.

⁶³ Otomanų atstovaujamas pantiurkizmas tuo metu neturėjo kontinentinio masto užmojų, juolab Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Stambulas faktiškai buvo atsidūręs vokiškų imperijų politikos farvaterėje.

⁶⁴ Seton Watson, R. *Disraeli, Gladstone and East Question*. New York, 1972, p. 20. Barbara Jelavich yra kvalifikavusi Rusiją, kaip vienintelę iš didžiųjų valstybių, kurios politika turėjo pozityvią koreliaciją su Rytų Europos tautų politiniais siekiais, žr.: Jelavich, B. *Russia's Balkan entanglements 1806–1914*, p. 266.

⁶⁵ Pavyzdžiui, iš aukščiau cituotos Grey'aus replikos žinome, kad Anglija nesiruošė veltis į konfliktą Balkanuose. Bet tikriausiai Londone nebuvo paslaptis, kad Vokietija konflikto su Rusija metu planavo prisijungti Lenkijos karalystę. Likų atviras klausimas – ar tokios perspektyvos atveju Anglija taip pat buvo abejojanti? (Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*, p. 31).

Prancūziją, o Vokietija su Austrija be didesnio vargo susidoros su Serbija ir Rusija⁶⁶. Galima numanyti, kad tokiu atveju su panslavizmu būtų baigta. Bet tokiems planams sutrukdė Anglijos apsisprendimas.

Istoriografijoje dėl Anglijos pozicijos lieka daugybė mįslių⁶⁷. Viena jų susijusi su vadinamuoju „nesusipratimu“, patirtu Vokietijos ambasadoriaus Londone Maxo Lichnowskio. Rugpjūčio 1 d. popietę Lichnowskis po kontaktų „Foreign Office“ pranešė Berlynui, kad, jei Vokietija neatakuos Prancūzijos, Anglija gali likti neutrali ir garantuoti Prancūzijos pasyvumą. Tai reiškė, kad galimai ir Rusija nesikiš, ir, vadinas, konfliktas liks lokalinis – tarp Austrijos ir Serbijos. Po poros valandų Berlyne iš Lichnowskio gautas naujas pranešimas, pagal kurį Anglija linkusi nesikišti, jeigu Vokietija stos į karo padėtį ne tik su Rusija, bet ir su Prancūzija. Kaizeris, gavęs tokią žinią, jau kėlė šampaną, paragino Moltkę pasukti armijas į rytus. Bet praėjus dar keliomis valandoms paaiškėjo, kad būta nesusipratimo: Grey'us paaiškinęs Lichnowskiui, kad Belgijos neutraliteto pažeidimo Anglija netoleruos. Deja, istorikų darbuose to epizodo interpretacijos skiriasi⁶⁸. Bet lieka pagrindas manyti, kad iš Grey'aus komandos pusės nesusipratimo nebuvo⁶⁹.

Tokią prielaidą provokuotų kitas neaiškumas, susijęs su Anglijos *Cabinet* narių pozicija. Pagal turimus duomenis, iki rugpjūčio 2 d. imtinai dauguma tos vyriausybės narių buvo prieš stojimą į karą. Bet vėliau padėtis pasikeitė. Istorikai mini keletą tų pasikeitimą veikusių aplinkybių: a) paaiškėjus, kad Grey'us turįs slaptų įsipareigojimų Prancūzijai, kurių kiti vyriausybės nariai nežinojo; b) paaiškėjus apie Belgijos neutraliteto pažeidimą iš Vokietijos pusės; c) turėjus reikšmės motyvas nukreipti Britanijos visuomenės dėmesį nuo Airijos klausimo, dėl kurio grėsė pilietinis karas; d) po opozicijoje esančių konservatorių pareiškimų paremti Prancūziją *Cabinet* liberalams neliko kitos išeities norint išvengti vyriausybės krizės ir likti valdžioje⁷⁰. Kiekviena iš tų aplinkybių buvo reikšminga ir galėjo būti lemiamą, bet kuri visgi lėmė, nėra aišku. Studijuojant istorikų darbus aiškėja, kad juose nėra nuorodų į lemtingomis dienomis vykusius *Cabinet* posėdžių protokolus, kurie galėtų atskleisti svarstymų argumentaciją. Panašu, kad tų protokolų lyg ir nėra⁷¹.

Tokiame kontekste tampa svarbūs antraeiliai šaltiniai: politinių veikėjų privatūs pasisakymai, jų dienoraščiai, taip pat spaudos pozicija, visuomenės nuotaikos ir pan.⁷² Visų tų elementų sumavimas leidžia

⁶⁶ Fischer, F. *The Germany's Aims in the First World War*, p. 53; Hewitson, M. *Germany and the Causes of the First World War*. Bloomsbury Academic, 2004.

⁶⁷ Savo laiku Winston Churchillio pareikšta, kad aplinkybės, kuriomis žengti lemiami žingsniai Pirmojo pasaulinio karo link, „tebe-
gaubia platus rūkas“.

⁶⁸ Young, H. The Misunderstanding of August 1, 1914. *Journal of Modern History*, 48 (December 1976), p. 650; E. Corp. Sir William Tyrrell: The Eminence Grise of the British Foreign Office, 1912–1915, *Historical Journal* 25, no. 3 (1982), p. 698–708; Valone, S. J. There Must Be Some Misunderstanding: Sir Edward Grey's Diplomacy of August 1, 1914, *Journal of British Studies* 27 (October 1988): 405–424; Tuchman, B. W. *The Guns of August*. Ballantine Boos, New York, 199, p. 91–92; Wilson, K. Understanding the “misunderstanding” of 1 August 1914. *Historical Journal* 37, 4 (1994): 885–900; Krumeich, G. *Juli 1914. Eine Bilanz*. Ferdinand Schoningh, Paderborn, 2014, p. 168–175; Macmillan, M. *The Road to 1914*, p. 613–614; Th. Otte, *July Crisis*, p. 471–486.

⁶⁹ Britanijos užsienio politikos dokumentai liudija apie anglų kultūrinį-rasinį bendrumą su vokiečiais bei moralinį nesuinteresuotumą dalyvauti konflikte tarp germanų ir slavų (*British Documents on the Origins of the War, 1894–1914*. Ed. by G. P. Gooch and Harold Temperley. London, 1926, Vol. XI. Doc. No. 6, 50, 56, 58, 73, 101; Bertie, F. *The diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918*. Vol. Hodder and Stoughton, London, 1923).

⁷⁰ 1914 m. pavasarį H. Asquitho vadovaujamai liberalų vyriausybei svarstant Airijos autonomijos (*Home Rule*) projektą Šiaurės Airijoje brendo maištas prieš vyriausybę, skatinamas opozicijoje esančių konservatorių. Bet Liepos krizės metu visoms konfliktuojančioms grupėms pavyko pasiekti laikiną susitarimą; pagrindinė susitarimo sąlyga, regis, buvo Anglijos išitraukimas į karą prieš Vokietiją (Asquith, H. H. *The Genesis Of The War*, p. 148–149, 179, 208; Macmillan, M. *The Road to 1914*, p. 524–525, 578–579). Jei būtų tikėta „Times“ korespondento S. Steedo prisiminimais, vykstant debatams dėl *Home Rule* priešiškos grupuotės Airijoje, gabenosi ginklus iš Vokietijos, vokiečių profesoriai teikė konsultacijas dėl gėlių kalbos atgaivinimo Airijoje, didelė dalis liberalų ministrų buvo Vokietijos įtakoje (Steed, W. *Through Thirty Years, 1892–1922*. Vol. 1, p. 392).

⁷¹ Margaret Macmillan viename interviu yra prasitarusi, kad *Cabinet* protokolų Liepos krizės periodui nėra.

⁷² Asquith, H. H. *The Genesis Of The War*; Gilbert, M. *The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford, 1915; H. W. C. Davis *The Genesis of the War*. *The English Historical Review*, Vol. 39, No. 154 (Apr., 1924), pp. 217–239; Bertie, F. *The diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918*. Hodder and Stoughton, Vol. 1. London, 1923; Steed, W. *Through Thirty Years, 1892–1922*. Vol. 1–2. London, William Heinemann, 1924; Hamer, D. A. *John Morley: Liberal Intellectual in Politics*. Oxford University Press, 1968; Beatty, J. *The Lost History of 1914. How the Great War Was Not Inevitable*. Bloomsbury, London, 2012; Basford, S. C. *Unwilling to War: Rethinking Sir Edward Grey's Foreign Policy and Role in the July Crisis*. Murdoch University, Perth, 2020.

konstatuoti dvi tendencijas: pirma, nuo XIX a. pabaigos Anglijos politiniame elite bei visuomeninėje reiškėsi bendrumo su Vokietija nuotaikos, pagrįstos kultūriniu, rasiniu ir civilizaciniu pagrindu⁷³; antra, Liepos krizės metu anglų politikų pasisakymuose dominavo nuomonė – nestoti į karą Rusijos pusėje⁷⁴. R. Setono Watsono savo laiku taip konstatuota: „Till the very eve of war, and even later, it was the fashion in certain circles to regret our political ties with Russia on the ground that the Slavs are barbarous.“⁷⁵ Kitaip tariant, už anglų politikų antirusiškų nuostatų slėpėsi ir abejingumas arba net panieka išsivadavimo siekiančioms tautoms.

Antirusiškos tendencijos Anglijoje nestebina. Per visą XIX a. Rusija Londone traktuota kaip pagrindinė grėsmė kolonijinėms valdoms Azijoje. Kadangi Rusijos skverbimasis į Balkanus ir Viduržemio jūrą kėlė grėsmę anglų komunikacijoms su Indija, Londonas darė viską, kad tą skverbimąsi blokuotų. Kartu buvo blokuojama ir Rusijos nešama „mažų tautų vadavimo“ doktrina. XX a. pradžioje iškilus Vokietijos galios grėsmei pozicijos Londono strategijoje keitėsi: 1907 m. tarp Anglijos ir Rusijos buvo pasiektas sutarimas dėl įtakos sferų Azijoje pasidalijimo⁷⁶. Bet tas susitarimas nereiškė, kad tarp abiejų šalių susidarė sąjunginiai ryšiai⁷⁷. Požiūris į Rusiją liko negatyvus. O Vokietija iki paskutinių Liepos krizės dienų Londono finansinėse bei politinėse sferose traktuota kaip „artima rasiniu požiūriu ir moraliai“⁷⁸. Svarbiausia, ką tektų pabrėžti, kad nuostata konflikto atžvilgiu likti neutraliems suvokta kaip „fight against „Slavdom““⁷⁹.

Taigi, galima tik spėti, kaip ir kodėl *Cabinet* narių apsisprendime 1914 m. rugpjūčio pradžioje išsiaiškinta – koks variantas turės didžiausios naudos Anglijos imperijai⁸⁰. Grey'us, skaitydamas parlamente deklaraciją dėl stojimo į karą, akcentavo Prancūzijos saugumo ir Belgijos, kaip mažos valstybės, teisių gynimo svarbą⁸¹. Tačiau, kaip konstatavo tuometė Britanijos liberalų spauda, tai reiškė įstojimą į karą „which Liberals would be expected to loathe, was war for the sake of Russia“⁸².

Vis dėlto, faktiškai Pirmasis pasaulinis tapo karu prieš pangermanizmą – ir už tautų Rytų Europoje laisvę. Kitaip tariant, vietoje brendusio vadinamojo lokalinio karo, kuris būtų tapęs lyg ir rasinis, karas tapo pasaulinis, įgijęs bendražmogiškų vertybių – demokratijos ir tautų laisvės – gynimo motyvaciją. Tik aptartoje istoriografijoje, deja, tautų laisvių projekcijos lieka kantiškuoju noumenu.

Šiaip ar taip, kai po Grey'aus pareiškimo parlamente žodis buvo suteiktas Airijos atstovui, šis pasisakė už airių apsisprendimą karo akivaizdoje bendradarbiauti su vyriausybe ir su unijonistais Šiaurės Airijoje: „The Government of the day that they may take their troops away, and that if it is allowed to us, in

⁷³ Fay, S. B. *The Origins of the World War. T. I. Before Sarajevo: Underlying Causes of the War*. New York-Tokio, 2010, p. 136; Kennedy, P. *The Rise of Anglo-German Antagonism 1860–1914*. The Ashfield Press, London, 1980, p. 28, 124, 388–408, 467; Burgess, J. W. *The European War of 1914: Its Causes, Purposes, and Probable Results*. Chicago, 1915; Gossett, Th. F. *Race: The History of an Idea in America (Race and American Culture)*. Oxford UP, 1997.

⁷⁴ Fay, S. B. Min veik, p. 29; Fischer. *The Germany's Aims in the First World War*, p. 65–68; E. Corp. Sir William Tyrrell, p. 708.

⁷⁵ Seton-Watson, R. W. *German, Slav, and Magyar; a study in the origins of the great war*. Williams and Norgate, London, 1916, p. 124. Nenorom peršasi analogija anglų kalboje tarp sąvokų „Slavs“ ir „slaves“.

⁷⁶ Siegel, J. *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central*. London, New York, 2002. Veikale detalai nušviečiama Anglijos ir Rusijos santykių 1917–1914 m. raida, kuri liudytų, kad teiginys apie „didžiojo žaidimo“ pabaigą ironiškas.

⁷⁷ Sprendžiant iš pastaraisiais dešimtmečiais pasirodžiusių istorinių studijų, Anglijos–Rusijos santykiai po 1907 m. susitarimo interpretuojami gana pesimistiškai. Neskaitant nuolat atsinaujinančių trinčių dėl tų pasidalytų sferų Azijoje, šalių pozicijos nuolat kirtosi ir Europoje: pvz., Anglija neparėmė Rusijos 1908–1909 m. Bosnijos krizės metu ir 1913 m. – krizėje dėl Albanijos, o Rusija bene du kartus – 1905 ir 1910 m. caro Nikolajaus iniciatyva – buvo pasukusi Vokietijos link. Bet 1977 m. straipsnių rinkinyje (ed. F. H. Hinsley) Anglijos–Rusijos santykiai 1907–1914 interpretuoti gana optimistiškai *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. Ed. F. H. Hinsley. London, New York, 1977, p. 236–155.

⁷⁸ Kennedy, P. *The Rise of the Anglo-German antagonism*, p. 459.

⁷⁹ Ibidem, p. 462.

⁸⁰ Howard, M. *The First World War. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2007, p. 24; Macmillan, M. *The Road to 1914*, p. 616; Stevenson, D. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*, p. 53.

⁸¹ HC Deb 03 August 1914 vol 65 cc1809–321809, §The SECRETARY of STATE for FOREIGN AFFAIRS (Sir Edward Grey).

⁸² Hazlenhurst, C. *Politicians at War. July 1914 to May 1915. A prologue to triumph Lloyd George*. Jonathan Cape Thirty Berlford Square, London, 1971, p. 34.

comradeship with our brethren in the North, we will ourselves defend the coasts of our country.”⁸³ Tokia airių solidarumo su Britanijos imperija manifestacija, regis, tapo pavyzdžiu ir motyvu ir kitoms į karą įsitraukiančioms galioms demonstruoti solidarumą su mažų tautų siekiais⁸⁴. Ironizuojant galima daryti prielaidą, kad taip susidarė galimybės virš Pirmojo pasaulinio karo iškilti tautų teisių gynimo vėliavai. Bet tai jau kita istorija.

Išvados

1. Apžvelgta Pirmojo pasaulinio karo genezei skirta istoriografija visų pirma savo apimtimi liudija apie to karo ypatingą svarbą Europos, ir ne tik jos, istorijai. Neginčytina, kad po to karo pasidėjo nauja epocha, kurią įvairiai galima ženklinti, tačiau palyginus su ankstesnėmis epochomis nuneigiamas jos šuolis demokratizacijos linkme. Bet aptartoje Pirmojo pasaulinio karo genezės istoriografijoje centrinę vietą užima kaltės dėl karo motyvas. Taip objektyviai – o kai kuriais atvejais ir subjektyviai – aptartos istoriografijos dėmesys telkiamas ne į minėto vertybinio šuolio genezę ir reikšmę, o į savotišką apologetiką iki karo egzistavusios sistemos, kurios pagrindiniai bruožai – europocentrizmas ir didžiųjų imperijų viešpatavimas.

2. Kaltės dėl karo motyvas aptartoje istoriografijoje paprastai orientuotas į techninius-operatyvinius sprendimus, vedusius arba galėjusius vesti į karą; už dėmesio ribų lieka eksplikacija konkretaus santykio tarp karo kilmės motyvų ir tautų apsisprendimo principo vaidmens.

3. Apžvelgtos istoriografijos raida nuo XX a. trečiojo dešimtmečio iki XXI a. trečiojo dešimtmečio leidžia pastebėti istoriografijoje pasireiškusių interpretacijų priklausomybę nuo tarptautinės politinės konjunktūros. Vadinasi, istoriografijos raidoje pasireiškęs interpretacinis vingis nėra vien akademinių diskusijų apraška.

4. Apžvelgtoje istoriografijoje dominuojanti tendencija ieškoti alternatyvos pasauliniam karui inspiruota apeliacijos į karo aukų beprasmiškumą. Bet kartu tai liudija nostalgiją iikarinei sistemai. O radikali tokios alternatyvos paieška reiškia nuostatą retrospektyviai konfliktą apriboti pangermanistinių galių kova ir panslavizmu.

5. Apžvelgta Pirmojo pasaulinio karo kilmės istoriografija patvirtina koncepciją, pagal kurią nuo Apšvietos laikų Vakarai traktuoja Rytus (šiuo atveju Rytų Europą) kaip savo vaizduotės ir interesų produktą.

Literatūros sąrašas

Dokumentų rinkiniai

Die grosse politik der europäischen kabinette, 1871–1914: Sammlung der diplomatischen akten des Auswärtigen amtes, im auftrage des Auswärtigen amtes. Edited by J. Lepsius, A. M. Bartholdy and F. Thimme. Berlin, 1922, <https://archive.org/details/diegrossepolitik04germ>.

British Documents on the Origins of the War, 1894–1914. Ed. by G. P. Gooch and Harold Temperley. Vol. XI. London, 1926.

HC Deb 03 August 1914 vol 65 cc1809–321809, §The SECRETARY of STATE for FOREIGN AFFAIRS (Sir Edward Grey), P. 1828–1829.

Lietuvos užsienio politikos dokumentai. 1 tomas, 1917–1920 metai. Sudarė: Zenonas Butkus, Alfonsas Eidintas, Kęstutis Kilinskas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2022.

⁸³ HC Deb 03 August 1914 vol 65 cc1809–321809, P. 1828–1829.

⁸⁴ 1914 m. rugpjūčio 8 d. (liepos 27 d.) įvyko iškilmingas Rusijos Dūmos posėdis, kuriame imperijos tautų atstovai (kartu ir lietuviai) pareiškė solidarumą kovoje su „amžinu priešu Prūsija“, žr.: Nepaprastas Valstybės Dūmos posėdis. *Viltis*, 1914 07 30/08 12, Nr. 168.

Occasional addresses, 1893–1916, By Asquith, H. H. (Herbert Henry), 1852–1928, <https://archive.org/details/occasionaladdresses00asquiala/page/146/mode/2up>.

The Genesis Of The War, by Asquith H. H. Cassell and Company, London, New York, Toronto, Melbourne, 1923.

Как возникла мировая война: по документам германского министерства иностранных дел. [Составитель Карл Каутский]. Москва: Красная новь, 1924.

Monografijos, studijos, straipsniai

Albertini, Luigi. *Le origini della guerra del 1914* (3 volumes). Fratelli Bocca, Milano, 1942–1943 (*The Origins of the War of 1914*, 3 Volume. Enigma book, London, 1952–1957; Reprint: Greenwood press Publishers, Westport Connecticut, 1980).

Asquith, Herbert H. *The Genesis Of The War*. Cassell and Company, London, New York, Toronto, Melbourne, 1923.

Barnes, Harry E. *The Genesis of the World War: An Introduction to the Problem of War Guilt*. New York, London, Alfred A. Knopf, 1927.

Basford, Steven C. *Unwilling to War: Rethinking Sir Edward Grey's Foreign Policy and Role in the July Crisis*. Murdoch University, Perth, 2020.

Beatty, Jack. *The Lost History of 1914. How the Great War Was Not Inevitable*. Bloomsbury, London, 2012.

Bertie, Francis. *The diary of Lord Bertie of Thame, 1914–1918*. Vol.1. Hodder and Stoughton, London, 1923.

Bethmann Holweg, Theobald. *Reflections on the world war*. Thornton Butterworth, LTD. London, 1920.

Bogdanor, Vernon. *Britain in the 20th Century: The Great War and its Consequences*, http://www.youtube.com/watch?v=E_Yo86Rlj_g.

Bones, Adam James. British National Dailies and the Outbreak of War in 1914. *The International History Review*, Volume 35, 2013 – Issue 5.

Burgess, John William. *The European War of 1914: Its Causes, Purposes, and Probable Results*. Chicago, A. C. McClurg and CO & 1915.

Chamley, John. *Splendid Isolation? Britain and the Balance of Power 1874–1914*. Hodder and Stoughton, 1999.

Clark, Christofer. *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. New York, 2012.

Corp, Edward. Sir William Tyrrell: The Eminence Grise of the British Foreign Office, 1912–1915. *Historical Journal* 25 no. 3 (1982).

Fay, Sidney Bradshaw. *The Origins of the World War. T. I. Before Sarajevo: Underlying Causes of the War*. The Macmillan Company, 1930 (perleista Ishi Press in New York and Tokyo, 2010).

Ferguson, Niall; Chamley, John; Macmillan, Margaret, etc. *Britain Should Not Have Fought in the First World War*, www.youtube.com/watch?v=BqO5CnnKLtA.

Ferguson, Niall. *The Pity of War*. New York, Basic Books, 1998.

Fischer, Fritz. *Germany's Aims In The First World War*. W. W. Norton and Company, New York, 1967.

Fischer, Fritz. *War of illusions: German policies from 1911 to 1914*. W. W. Norton and Company. INC, New York, 1975.

Fischer-Kontroverse, <https://de.wikipedia.org/wiki/Fischer-Kontroverse>.

Fromkin, David. *Europe's last summer: who started the Great War in 1914?* Alfred A. Knopf, New York, 2004.

Geoff, E. *Reshaping the German Right: Radical Nationalism and Political Change after Bismarck*. New Haven, CT: Yale University Press, 1980.

Gilbert, M. *The Foreign Policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford, 1915, <https://archive.org/details/foreignpolicyof00murriala>.

Gossett, Thomas F. *Race: The History of an Idea in America (Race and American Culture)*. Oxford UP, 1997.

- Hannaford, Ivan. *Race. The History of an Idea in the West*. The Woodrow Wilson Center press, Washington, 1996.
- Harrison, Austin. *The pan-Germanic doctrine; being a study of German political aims and aspirations*. London, New York: Harper Brothers, 1904.
- Hazlenhurst, Cameron. *Politicians at War. July 1914 to May 1915. A prologue to triumph Lloyd George*. Jonathan Cape Thirty Berlford Square, London, 1971.
- Hewitson, Mark. *Germany and the Causes of the First World War*. Bloomsbury Academic, 2004.
- Howard, Michael. *The First World War. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2007.
- Young, Harry. The Misunderstanding of August 1 1914. *Journal of Modern History*, 48 (December 1976).
- Jelawich, Charles. *South Slav Nationalisms-Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Ohio State University Press, Columbus, 1990.
- Jelavich, Barbara. *Russia's Balkan entanglements 1806-1914*. Cambridge University Press, 1991.
- Joll, James; Martel, Gordon. *The Origins of the First World War*. (First published 1984). Third edition. Routledge, New York, 2013.
- Jones, Heather. As the Centenary Approaches: the Regeneration of First World War Historiography, *The Historical Journal*, Vol. 56, No. 3 (September 2013), p. 857–878.
- Kennedy, Paul. *The Rise of Anglo-German Antagonism 1860–1914*. The Ashfield Press, London, 1980.
- Kohn, Hans. The Impact of Pan-Slavism on Central Europe. *The Review of Politics* Vol. 23, No. 3 (Jul., 1961), p. 323–333.
- Krumeich, Gerhard. *Juli 1914. Eine Bilanz*. Ferdinand Schoningh, Paderborn, 2014, p. 168–175.
- Langdon, Johan W. *July 1914: The Long Debate, 1918–1990*. BERG. St. Martin's Press, Oxford-New York, 1991.
- Levin, Louis. Pan-Slavism and European Politics, *Political Science Quarterly*, Vol. 29, No. 4 (Dec., 1914), p. 664–686.
- Levy, Jack S. Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis. *Security Studies* 24, no. 3 (July–September 2015), p. 378–402.
- Levy, Jack S.; Mulligan, William. Shifting Power, Preventive Logic, and the Response of the Target: Germany, Russia, and the First World War *Journal of Strategic Studies* 40, no. 5 (2017), p. 731–769.
- Levy, Jack S.; Mulligan, William. Why 1914 but Not Before? A Comparative Study of the July Crisis and Its Precursors. *Security Studies*, 2021, vol. 30, no. 2, p. 213–244.
- Levy, Jack S. Preferences, Constraints, and Choices in July 1914 *International Security* 15, no. 3 (Winter 1990–1991), p. 151–86.
- Liddle, Hart; Basil, Henry. *History of the First World War*. London, 1972.
- Lieven, Dominic. *The End of Tsarist Russia. The March to World War I and Revolution*. Viking, New York, 2014.
- Lopata, Raimundas. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 9. Vilnius: Mintis, 1996.
- Macmillan, Margaret. *The Road to 1914. The War that Ended Peace*. Random House, New York, 2014.
- Masaryk, Thomash. Pangermanism and the Eastern Question, *The New Europa*, Vol. 1. London, 1915.
- Mcmeekin, Sean. *July 1914: Countdown to War*. New York, 2013.
- Mombauer, Annike. Guilt or Responsibility? The Hundred-Year Debate on the Origins of World War I. *Central European History* 48 (2015), p. 541–564.
- Mombauer, Annike. The Fischer Controversy 50 Years. Special Issue of *Journal of Contemporary History*, 2 (48), 2013.
- Mulligan, William. The Historiography of the Origins of the First World War. 1914–1918 *International Encyclopedia of the First World War*, Last updated 30th November 2016.
- Otte, Thomas. *July Crisis: The World's Descent into War, Summer 1914*. Cambridge UP, 2014.

- Renouvin, Pierre. *Les origines immediates de la guerre mondiale*. Paris, 1925.
- Roquel, Jeffrey. Review: *The Sleepwalkers: How Europe Went To War In 1914*. By Christopher Clark (New York: Harpercollins, 2012. First US Edition, 2013). *The Annual Journal produced by the Corcoran Department of History at the University of Virginia*, 2012, <https://rgshistory.com/wp-content/uploads/2016/03/the-sleepwalkerse-f80a2-how-europe-went-to-war-in-1914-ef80a7-essays-in-history.pdf>.
- Schmitt, Bernadotte Evely. *The coming of the war 1914*. Volume II, New York, 1930.
- Seton Watson, Robert. *Disraeli, Gladson and East Question*. New York, 1972, p. 20.
- Seton Watson, Robert. *German, Slav, and Magyar; a study in the origins of the great war*. Williams and Norgate, London, 1916.
- Siegel, Jenifer. *Endgame: Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. London, New York, 2002.
- Slosson, Preston. Review: The Genesis of the World War, an Introduction to the Problem of War Guilt by Harry Elmer Barnes. *The American Historical Review*, Jan., 1927, Vol. 32, No. 2 (Jan., 1927), pp. 319–321.
- Steed, Wickham. *Through Thirty Years, 1892–1922*. Vol. 1–2. London: William Heinemann, 1924.
- Steiner, Zara S.; Neilson, Kieth. *Britain and the Origins of the First World War*. Palgrave Macmillan, New York, 2003.
- Stern, Fritz. *The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. University of California Press, 1961.
- Stevenson, David. *The Outbreak of the First World War. 1914 in Perspective*. Macmillan Press LTD, London, 1997, p. 39–40.
- Strachan, Hew. *The Outbriek of the First World War*. Oxford University Press, 2004.
- Taylor, Alan John Persival. *Habsburgų monarchija 1809–1918*, p. 292.
- Taylor, Alan John Persival. *The Course of German History; A Survey of the Development of Germany Since 1815* (First published 1945 by Hamish Hamilton Ltd). University Paperbacks, Methuen-London, 1961, p. 256–257.
- Taylor, Alan John Persival. *The struggle for mastery in Europe, 1848–1918*. Oxford: At the Clarendon Press, 1954.
- Thomson, Harrison. A century of a Phantom: Panslavism and the Western Slavs *Journal of Central European Affairs*, XI (1951), p. 57–77.
- Tuchman, Barbara W. *The Guns of August*. Ballantie Boos, New York, 199, p. 91–92.
- Valone, Stephen J. There Must Be Some Misunderstanding: Sir Edward Grey's Diplomacy of August 1, 1914 *Journal of British Studies* 27 (October 1988): 405–424.
- Vasquez, John. Review: The First World War and International Relations Theory: A Review of Books on the 100th Anniversary. *International Studies Review*, Vol. 16, No. 4, December 2014, p. 623–644.
- Weinberg, Gerhard. Review of *The Pity of War*. *Central European History*, Volume 33, Issue 02, June 2000, p. 281–282.
- Wertheimr, Mildred S. *The Pan-German League 1890–1914*. New York: Columbia University. 1924, <https://archive.org/details/PanGerman/page/n175/mode/2up?view=theater>.
- Williamson, Samuel R. Jr. MAY Ernest R. An Identity of Opinion: Historians and July 1914. *The Journal of Modern History*, Vol. 79, No. 2 (June 2007), p. 335–387.
- Wilson, Keith. Understanding the “misunderstanding” of 1 August 1914. *Historical Journal* 37, 4 (1994): 885–900.
- Wilson, Kalpana. *Race, racism and development. Interrogating history, discourse and practice*. Zed Books, London. New York, 2012.
- Wolff, Lary. *Inventing Eastern Europe: the Map of Civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford UP, 1994.
- Данилевский, Николай. *Россия и Европа*. СПб: Издание товариществ «Общественная польза», 1871.

- Котов, Борис Сергеевич. *Образы Германии и Австро-Венгрии в Российской прессе накануне Первой мировой войны, 1912–1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Института всеобщей истории Российской академии наук. Москва-2014.
- Курылев, Константин П.; Пархитко, Николай П.; Станис, Дария В. Историческая преемственность внешней и внутренней политики России в философском течении славофилов *Dialog so Vrememem. Aquilo*, 2020, с. 64–78.
- Прокудин, Борис Александрович. *Панславизм в истории политики и мысли России XIX века*. Москва, 2018.
- Сазонов, Сергей. *Воспоминания*. Москва; Международные отношения, 1991.
- Тесля, Андрей Александрович. Русский панславизм: от культурного к политическому и обратно: рецензия на книгу Бориса Прокудина *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, т. II, 2018, № 2, с. 177–185.